

BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARNING YOZMA NUTQ MALAKALARINI OSHIRISH USULLARI

Abdurazakova Nurjamal Salimatdinovna

Ajiniyoz nomidagi NDPI stajor oqituvchisi.

Tel: 99-955-84-88 abdirazakovanurjamal@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14869084>

Annotatsiya. Boshlang'ich sinfi o'quvchilarning yozma nutq malakalarini oshirish usullari va insho yozish, yozma ishda xatolarning belgilanishi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Insho, adabiy-badiiy, mantiqiy fikrlash, ijodiy faollik, bayon, jumla, yozma savodxonlik, uslubiy xato, tinish belgilari, badiiy did.

METHODS FOR IMPROVING THE WRITTEN SPEECH SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. Information is provided on methods for improving the written speech skills of primary school students and on writing essays and identifying errors in written work.

Keywords: Essay, literary and artistic, logical thinking, creative activity, statement, sentence, written literacy, stylistic error, punctuation marks, artistic taste.

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПИСЬМЕННЫХ И УСТНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. Приведена информация о методах совершенствования письменных навыков учащихся начальной школы, а также о том, как писать сочинения и выявлять ошибки в письменных работах.

Ключевые слова: Эссе, литературно-художественное, логическое мышление, творческая деятельность, высказывание, предложение, письменная грамотность, стилистическая ошибка, знаки препинания, художественный вкус.

Insho yozish boshlang'ich ta'lim o'quv faoliyatidagi murakkab masalalardan biridir. Bu ish turi tayyorgarlik talab etadigan va o'quvchini o'z ustida ishlashga o'rgatadigan ijodiy jarayondan iborat. Insho yozish uchun ma'lum bir adabiy-badiiy material bilan tanishib chiqish, uning mohiyatini anglash, ma'lumot va voqea-hodisalarni mazmunini chuqur o'zlashtirish talab etiladi. Bu borada o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarning qayta ifodasi, shuningdek, o'quvchilarning shaxsiy taassurotlari bilan boyitilgan va ongida analiz-sintez qilingan shaklda insho yuzaga keladi.

“Insho” soʻzi arab tilidan olingan boʻlib, “tashkil etish; yaratish, qurish, barpo qilish; ijod, bayon”¹ degan maʼnolarni bildiradi. Insho boshlangʻich 1-sinfidan boshlab kichik ogʻzaki axborot va hayajonli hikoya qilish tarzida oʻtkaziladi hamda reja asosida aqliy faoliyat yuritishni taqozo etadi. Oʻquvchilarda insho yozish orqali ijodiy fikrlash, atrofni kuzatish, voqea-hodisalar oʻrtasidagi bogʻliqlikni aniqlash, qiyoslash va shu asosda xulosa chiqarish koʻnikmalari shakllanib boradi. Yozma ishlarning bu turi fikrni tizimli va uzviylikda ifodalashga oʻrgatishi bilan oʻquvchilarni ijodga unyaydi.

“Insho tushunchasining zamirida mavzu va hajmning cheklanganligi, oʻquvchining ana shu cheklanganlik doirasidan chetga chiqmagan holda qoʻyilgan masalani ochib berishga asoslangan mustaqil faoliyati yotadi. Inshoga material sifatida hayotdagi biror hodisa, badiiy asardagi qandaydir epizod yoki boshqa biror kishining hayotidan lavha, biror joyga, biror tasvirga munosabatni olish mumkin”².

Oʻquvchilarni insho yozishga tayyorlash uchun dastlab kichik va qiziqarli matnlarni qayta hikoyalashni, keyinchalik rasmiy bayon, kichik matnlarga asoslangan bayon va insholar rejasini tuzish va matnlar yaratish ishlari izchil tarzda olib borilishi maqsadga muvofiq. Insho oʻquvchi va oʻqituvchining birgalikdagi ijodiy ishidir. Mazkur jarayonda har ikki subyektning oʻz faoliyat doirasi mavjud boʻlib, insho uning amaliy mahsulidir. Oʻqituvchi rahbarligi oʻquvchi faoliyatiga jiddiy taʼsir qiladi. Oʻquvchilar insho yozishda oʻz hayotiy tajribasi, bilimi, kitobxonlik darajasiga tayanadi. Oʻqiganlari orasidan insho mavzusiga doir maʼlumotlarni tanlaydi, zarur oʻrinlarda ijodiy foydalanadi. Bu oʻz-oʻzidan shakllanmaydi, balki tizimli holda mashqlar orqali tarkib toptiriladi.

Oʻquvchilar insho yozishda, masalan, adabiy insholarda, mualliflarning yoki asar haqida boshqalarning fikrlarini takrorlashadi. Buning sababi ular shaxsiy fikrini bildirishga oʻrgatilmaganligi, asarning qaysi oʻrinlari taʼsir qilganini ajrata bilishi kabilarni koʻrsatish mumkin. Insho yozdirishdan avval oʻquvchilardan badiiy asarni qay darajada tushunganliklarini aniqlab olish zarur. Buning uchun suhbatlar oʻtkazish, muhokamalar chogʻida anglanmay qolgan jihatlariga ijodiy yondashish muhim sanaladi.

Yozma ishda xatolarning belgilanishi. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarida yozma ishlarni tekshirishda yoʻl qoʻyilgan xatolar tagiga chizish hamda daftar hoshiyasiga belgilar chiqarish yoʻli bilan koʻrsatiladi va hisobga olinadi. Xatolarni koʻrsatish uchun:

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II ҳарфи. – 221-б. www.ziyouz.com kutubxonasi.

² Nasrullayev E., Hazratqulov M. Insho – oʻquvchi shaxsini shakllantirishning muhim vositasi // Til va adabiyot taʼlimi. – Toshkent, 2020. – № 9. – B. 15-b.

imlo xatosi ostiga ikki chiziq (–)

ortiqcha yozilgan harf (=)

soʻz xato yozilgan yoki jumlada sintaktik aloqa buzilgan boʻlsa (_____)

tinish belgilardagi xato ostiga bir chiziq (–)

uslubiy xato ostiga toʻlqinli chiziq (~~~~~) chiziladi.

Daftar hoshiyasiga esa quyidagi shartli belgilar qoʻyiladi:

/ (shtrix) – imlo xatosini bildiradi;

V (ve) – tinish belgisidagi xatoni bildiradi;

W (dubl ve) – uslubiy xatoni bildiradi;

Z (zet) – abzatsni, baʼzan matndagi behuda boʻsh qoldirilgan yoki nooʻrin band qilingan satrlarni bildiradi³.

Yozma ishni tekshirishda chiroyli jumla, juda oʻrnida keltirilgan dalil roʻparasidagi daftar hoshiyasiga qavs ichida undov belgisi (!) qoʻyish bilan tahsin yoki maqtozni; noʻnoq, tushunarsiz, notoʻgʻri jumlar, nooʻrin dalillar roʻparasidagi daftar hoshiyasiga qavs ichida soʻroq belgisi (?) qoʻyish bilan eʼtiroz yoki tushunarsizlikni bildirish mumkin. Ish tekshirib boʻlinganidan keyin xatolar tasniflanib, ularning soni, masalan, *imloviy* – 2 ta, *ishoraviy* – 3 ta, *uslubiy* – 1 ta kabi koʻrsatilishi mumkin.

Qoʻshimchalar va ularning turlari yuzasidan qiziqarli topshiriqlar berish orqali.

Masalan: uycha – yangicha, koʻpay – ishlay kabi.

Tinish belgilari – yozma nutq mohiyatini anglash vositasi ekanligini oʻquvchilar ongiga singdirish orqali. Yozma nutqning asosiy shartlaridan biri tinish belgilarining ishlatilish oʻrnini anglashdan iborat boʻlib, oʻquvchi mustaqil tarzda buni yozma nutqda toʻgʻri qoʻllay bilishi lozim.

Bugungi kunda oʻquvchilarning yozma nutqda uchraydigan kamchiliklarni ijobiy hal etish uchun boshlangʻich sinf oʻqituvchi, avvalo, boshqa oʻquv fanlari oʻqituvchilari bilan hamkorlikni keng yoʻlga qoʻyishi lozim. Ikkinchidan, oʻquvchida oʻz ona tiliga, qolaversa, har bir soʻzga nisbatan boʻlgan hurmatni shakllantirish kerak. Uchinchidan, oʻquvchida kitobga boʻlgan qiziqishni oshirishga erishish darkor. Toʻrtinchidan, ona tili taʼlimiga oid qoidalarni oʻquvchiga yodlatish yoki shunchaki oʻqib berish bilan cheklanmasdan, uning mohiyatini bola qalbiga, ongiga muhrlay olish shart. Beshinchidan, aytmoqchi boʻlgan fikrini aniq, ravon va loʻnda ifoda qilish koʻnikmalarini shakllantirish kerak. Oltinchidan, har darsda oʻquvchining yoshiga koʻra hech boʻlmaganda ikkita soʻzni boʻgʻinga boʻlib yozishni mashq qildirish lozim.

³ Зуннунов А., Турдиев Б. Баёнлар тўплами. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 8-б.

Yettinchidan, soʻz birikmalari yoki gaplar tuzdirish va ularni tahlil qilish orqali oʻquvchilarning yozma savodxonligini oshirishga erishish maqsadga muvofiq.

Har qanday holda ham oʻquvchilarning nutqiy faoliyatini badiiy adabiyot vositasida rivojlantirish asar tahlili bilan bogʻliq holdagina amalga oshiriladi. Oʻqish savodxonligi darslaridagi oʻquvchining nutqiy faoliyati undagi badiiy-estetik didning takomili uchun ham asosiy omil boʻladi. Badiiy-estetik didning takomili esa, oʻz navbatida, nutqiy faoliyat mazmunining mukammallashib borishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Bunday oʻzaro taʼsir natijasida maʼnaviy-estetik tarbiya samaradorligi ortadi, oʻquvchilarning badiiy didi takomillashish bilan birga oʻquvchilarning lugʻat zaxiralari ham uzluksiz va muntazam boyib boradi. Lugʻat boyligi va badiiy did qoʻshilmasidan oʻquvchidagi ijodiy oʻziga xoslik yuzaga kela boshlaydi, uning ogʻzaki va yozma nutqida badiiylik unsurlari sezilarli tarzda namoyon boʻla boradi. Oʻqish savodxonligi darslari oʻquvchilarni badiiy nutq namunalari bilan tanishtiradi, shular vositasida ularning ogʻzaki va yozma nutqlarining rivoji uchun yoʻl ochadi.

Ogʻzaki nutqni rivojlantirish ijtimoiy hamda metodik muammodir. Bugungi kunda ogʻzaki nutqni oʻstirish va rivojlantirish muammosi tobora koʻproq ijtimoiy ahamiyat kasb etib bormoqda.

Zero, nutq inson maʼnaviyatining koʻzgusidir. Insondagi mustaqillik, ijodiylik, oʻz nuqtayi nazarini himoya qila olish, undagi boy maʼnaviy olam nutqi orqaligina namoyon boʻladi.

Boshlangʻich sinflarda ona tili darslarida oʻquvchilarning ijodiy fikrlash, fikr mahsulini ogʻzaki va yozma shakllarda nutq sharoitiga moslab toʻgʻri, ravon ifodalashga doir bilim, koʻnikma va malakalarini rivojlantirish, talaffuz, intonatsion, imlo va punktuatsion savodxonlikka erishish ona tili va oʻquv savodxonligi oʻquv fanlarining asosiy maqsadlaridan sanaladi. Lekin metodik adabiyotlarida toʻgʻri taʼkidlanganidek, bolalar nutqida toʻxtab-toʻxtab gapirish, gapni intonatsion jihatdan uyushtira olmaslik, yaxlit bir matn hosil qila bilmaslik, intonatsion monotonlik kabi kamchiliklar kuzatiladi. Didaktik olim R. Ibragimovning taʼkidlashicha, mustaqil va alohida (yakka) vazifalar uchun mashqlar tanlashga qatʼiy bir qolipga tushib qolgan yondashuvni ham taʼlim amaliyotidagi jiddiy xato hisoblanadi. “Mustaqil ish – oʻquvchilarning bilish faoliyatini faollashtiruvchi vositadir. Chunki u oʻquvchilarda taʼlim jarayonida mustahkam va ongli bilim olish, mahorat va malakaning shakllanishi, oʻzlashtirilgan bilimlardan foydalanish, oʻzga sharoitlarda egallangan malakani qoʻllash, bilim orttirish qobiliyatlari (kuzatuvchanlik, harakatchanlik, mantiqiy fikrlash, ijodiy faollik va hokazo)ni rivojlantirish, aqliy va jismoniy mehnat madaniyatiga koʻnikish, kelgusida mustaqil bilim olish bilan samarali shugʻullanishni

taqozo qiladi”⁴. Ma’lum bo’ladiki, qo’shimcha vaqt talab etmasdan grammatik materialni o’zlashtirish munosabati bilan nutqiy xatolarni bartaraf etish o’quvchilar nutq madaniyatini oshiribgina qolmay, ularga grammatik materialni chuqurroq o’zlashtirishga yordam beradi, o’rganilayotgan grammatik birliklarning nutqdagi, odamlar orasidagi jonli muloqotdagi rolini anglashga olib keladi.

Metodist I.Rahimovanning ta’kidlashicha, “Boshlang’ich sinflar adabiy ta’limi – o’qish darslarida badiiy asarlar ustida ishlash o’rta va yuqori sinflarga nisbatan farq qiladi. Ma’lumki, boshlang’ich sinflarning o’qish darslarida o’quvchilarga kitobxonlik madaniyati asoslari o’rgatiladi. Ularda to’g’ri, ifodali va tushunib o’qish ko’nikmalarini shakllantirishga birinchi darajali e’tibor qaratiladi. Bu bosqich adabiy ta’limi o’quvchilarda estetik didni, boy va ta’sirchan hissiyotni, nozik tuyg’ularni qaror toptirishda muhim o’rin tutadi. Bu davrdagi adabiy ta’lim o’quvchilarda hissiy ta’sirchanlik, tasavvur va sezimlar boyligi, ijodiy fantaziya, nutq ravonligi, o’qish texnikasi, kitobxonlik odati singari sifatlar shakllanishiga ham yo’naltiriladi”⁵.

O’rganilgan bir yoki bir necha badiiy asarlar (ular bir muallifning asarlari bo’lishi ham mumkin) o’zaro muloqotlar uchun tabiiy va qulay sharoitni yuzaga keltiradi. Bundan foydalanib o’quvchilar nutqida tegishli so’zlar, frazeologik ifodalar, obrazlar mohiyatiga aloqador bo’lgan tushuncha va so’zlarni faollashtirish imkoni tug’iladi. Bunda dastlab, o’qituvchi dars oldiga qo’yilgan maqsadni bayon etadi. Keyingi bosqich ifodali o’qishdan iborat. Ifodali o’qishga musobaqa tusini berish mumkin. Sinfda eng yaxshi ifodali o’quvchilar tanlovi tashkil etiladi. Ifodali o’qish, albatta, muhokama qilinishi kerak. Buni har bir yoki bir necha o’quvchilarning ifodali o’qishlaridan keyin uyushtirish mumkin. Muhokamaga imkoni boricha barcha o’quvchilarni jalb etish lozim. Tengdoshlarning yutuq va kamchiliklariga shaxsiy munosabat bildirish asosida ularning og’zaki tarzda so’zlashlari uchun imkon tug’iladi.

Darsga odatda rasmlar, illyustratsiyalar, jadvallar ham olib kiriladi. Ular ustida ham muhokama va munozaralar tashkil etiladi. Ayniqsa, ijodkor shaxsiyatining rasmdagi ifodasi ustida qizg’in bahslar yuzaga keladi. Albatta, ifodali o’qish darslarining yakuni o’qituvchining zimmasida qoladi: u har bir o’quvchining yutuq va kamchiliklarini ko’rsatadi, o’quvchilar yo’l qo’ygan kamchiliklarni yo’l-yo’lakay ham, alohida holda ham ko’rsatib, uning sababini izohlab, natijasini tushuntirib beradi.

⁴ Ибрагимов Р. Бошланғич синф ўқувчиларининг билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари. Пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 21-б.

⁵ Раҳимова И.Р. Бошланғич синфлар ўқиш дарсларида муаммоли таълимдан фойдаланишнинг назарий-амалий хусусиятлари. Пед. фан. фалс. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2020. – 14-б.

Nasriy asarlar ustida ishlanganda ham mana shu izchillikka rioya etiladi. Faqat unda epik asar tabiatidan kelib chiqadigan o'ziga xosliklarga alohida e'tibor qaratiladi. Bunda nasriy asar yoki uning tanlab olingan fragmentini qayta hikoyalash qo'shilishi mumkin. Qayta hikoyalashda qator o'ziga xos talablar qo'yiladi. Bular: voqealar bayonidagi izchillik, ularning o'zaro bog'lanishi, ifodaning aniqligi, ta'sirchanlik, asar matnida mavjud bo'lgan so'z va ifodalardan, tavsif, qahramonlar tasviri, unda qo'llangan tasvir vositalari, so'z o'yinlaridan foydalana olish malakasi hisobga olinadi.

Ish tajribalarida muallif bilan suhbat, muallif yoki adabiy qahramonga maktublar, qahramon bilan yuzma-yuz suhbat kabi shakllar ham mavjud. Adabiy mavzularga oid mulohazalarni turli ko'rinish va janrlarda ifodalashga o'rgatishning shakl va usullari bular bilan chegaralanmaydi. O'quvchilarni nutqiy hamda estetik jihatdan rivojlantirish o'qituvchining ijodkorligiga, topqirligiga, har bir vaziyatdan foydalana olish mahoratiga bog'liq.

O'quvchilarning nutq madaniyatini o'stirishda boshlang'icha sinflarda o'tkaziladigan yozma ishlar asosiy rol o'ynaydi va u turli shakllarda o'tkaziladi. I–IV sinflardagi bayon va insho ta'limiy xarakterga ega bo'lib, o'qituvchi rahbarligida o'tkaziladi. Bu sinflarda o'quvchilar mazmuni o'zlashtirilgan ertak, hikoyalar bo'yicha bayon, hayotiy tajribalari va rasmlar asosida kichik hajmda insho yozadilar.

Xulosa qilganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil, ijodiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'stirish o'qituvchidan ancha izlanishni talab qiladi.

REFERENCES

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. И ҳарфи. – 221-б. www.ziyouz.com kutubxonasi.
2. Nasrullayev E., Hazratqulov M. Insho – o'quvchi shaxsini shakllantirishning muhim vositasi // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2020. – № 9. – B. 15-b.
3. Зуннунов А., Турдиев Б. Баёнлар тўплами. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 8-б.
4. Ибрагимов Р. Бошланғич синф ўқувчиларининг билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари. Пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 21-б.
5. Раҳимова И.Р. Бошланғич синфлар ўқиш дарсларида муаммоли таълимдан фойдаланишнинг назарий-амалий хусусиятлари. Пед. фан. фалс. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2020. – 14-б.